

CULTIC COMPLEXES IN THE CONTEXT OF IRRIGATION SYSTEMS

Hayk Avetisyan^{1,3}, Artak Gnuni¹, Levon Mkrtchyan²,
Gagik Sargsyan³, Anzhela Tadevosyan⁴

1. Yerevan State University

2. "Service for The Protection of Historical Environment and Cultural Museum-reservations" SNCO

3. Institute of Archaeology and Ethnography, NAS, Armenia

4. Vagharshapat Historical-Ethnographical Museum

Abstract

Water was the main factor of sustenance, itself an object of worship. Water supply complexes and natural objects were also objects of worship. Similar complexes could be located near natural water sources. The cultic platforms and dragon stone stelae placed near the Lakes Aylakh, Al, Sev, Khoznavar, and Kari can be classified in this group. The latter were also placed at the sources of rivers (Martuni, Arpa). The sacralization of the place is also evidenced by the tombs located on the lake shores (Sevan, Al, Sev, Khoznavar). The next group of religious objects is located near artificial irrigation complexes: canals, and water basins (Aragats irrigation system). This fact can indicate that the area was under taboo. At the same time, irrigation systems and cultic complexes act as a single co-structure with defensive and economic complexes forming a comprehensive natural and manmade landscape cell with natural, cultic, economic and defensive components. The inscriptions placed along the Urartian irrigation complexes should be considered in these same contexts.

Keywords: life support culture, ritual-cult complex, irrigation system, multifunctional complex, canal, vishap, tomb.

ԾԻՍԱՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔԱՅԻՆ ՀԱՄԱԼԻՐՆԵՐԸ ՈՌՈՂՈՒՄԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ՀԱՄԱՏԵՔՍՈՒՄ

Հայկ Ավետիսյան^{1,3}, Արտակ Գնունի¹, Լևոն Մկրտչյան²,
Գագիկ Սարգսյան³, Անժելա Թադևոսյան⁴

1. Երևանի պետական համալսարան

2. «Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պարմական միջավայրի պահպանության ծառայության» ՊՈԱԿ

3. ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ

4. Վաղարշապատի պատմազգագրական թանգարան

Ամփոփագիր

Ջուրը և դրան առնչվող միջավայրը՝ ջրամատակարարման համալիրները՝ որպես կենսաապահովման մշակույթի հիմնական գործոն, արժանանում էին պաշտամունքի: Նմանատիպ համալիրները կարող էին տեղադրված լինել ջրի բնական աղբյուրների մերձակայքում: Այս խմբին կրելի է դասել Այլախի, Ալ լճերի, Սև լճի, Խոզնավարի լճի, Քարի լճի մերձակայքում տեղադրված պաշտամունքային հարթակներն ու վիշապ-քարակոթողները: Վերջիններս տեղադրվում էին նաև գետերի ակունքներում (Մարտունի, Արփա): Տեղանքի սրբազործման մասին են վկայում լճափերին տեղադրված դամբարանները (Սևանա լիճ, Ալ լիճ, Սև լիճ, Խոզնավարի լիճ): Պաշտամունքային օբյեկտների հաջորդ խումբը տեղադրված էր ռոռգման արհեստական համալիրների՝ ջրանցքների, ջրավազանների մոտակայքում (Արագածի ռոռգման համակարգ): Բացառված չէ, որ սա վկայում է տարածքի մոզարգելվածության մասին: Ռոռգման համակարգերը և ծիսապաշտամունքային համալիրները, պաշտպանական և տնտեսական համալիրների հետ միասնական համակարգ կազմելով, միևնույն ժամանակ նաև ամփոփ բնական-մարդածին լանդշաֆտային բջիջ էին կազմում՝ բնական, պաշտամունքային, տնտեսական և պաշտպանական բաղադրիչներով: Այս նույն համատեքստերում պետք է դիտարկել նաև ուրարտական ռոռգման համալիրների երկայնքով տեղադրված արձանագրությունները:

Հիմնաբառեր. Կենսաապահովման մշակույթ, ծիսապաշտամունքային համալիր, ռոռգման համակարգ, բազմազործառության համալիր, ջրանցք, վիշապ-քարակոթող, դամբարան:

Ներածություն

Ներկայացվող հաղորդումը նվիրված է ոռոգման համալիրների համատեքստում տեղադրված ծիսապաշտամունքային միավորներին: Դիտարկվում են բրոնզի և երկաթի դարերում ձևավորված բազմագործառության համալիրները և դրանց բնաշխարհագրական, սոցիալ-տնտեսական և հոգևոր բաղադրատարրերը: Առանձնապես արժևորվում են հետազոտության հիմնական առանցք հանդիսացող ծիսապաշտամունքային համալիրները: Նմանատիպ համալիրների հետազոտության կարևորությունը պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ հին և ավանդական հասարակությունների ողջ կենսակերպը պարուրված էր կրոնամիստիկական պատկերացումներով: Հետազոտության շրջանակներում դիտարկվում են ոռոգման ինչպես բնական, այնպես էլ արհեստական համալիրները: Բնական ջրավազանների թվին կարելի է դասել լճերը, գետերի ակունքները: Հատուկ ուշադրության է արժանանում քարացրոնային ջրհորների խնդիրը: Պաշտամունքային համալիրներ լինելուց բացի, այս տարածքները նաև թաղումային հողարկավորության հուշաքարերի և հուշարձանների տեղակայման վայրեր էին: Նշվում է, որ տվյալ տարածքները կարող էին նաև մոզարգելված լինել: Արհեստական ոռոգման համալիրները (մայրուղային և երկրորդական ջրանցքներ, ջրահավաք և բաշխիչ ջրավազաններ) սրբագործվում էին երկու եղանակով՝ ակունքների և հանգուցային կետերի սրբագործում և, այսպես կոչված, ջրագծերի քարտեզներ-ժայռափոր քանդակների տեղադրում: Թեպետ ուրարտական ժամանակաշրջանի ջրանցքաշինությունը կենտրոնացված պետության պայմաններում իր տրամաբանությամբ մի փոքր այլ էր, քան բրոնզ-երկաթեդարյան նմանատիպ հուշարձանների շինարարությունը, սակայն տեղանքի ընկալման առումով կարելի է որոշ գույզահեռներ տեսնել: Մասնավորապես այստեղ ևս առկա է տարածքի սրբագործման երևույթը, որը կենտրոնացված պետության պայմաններում դրսևորվում է ջրանցքների երկայնքով և վերջնակետերում սեպագիր արձանագրությունների տեղադրմամբ:

Կենսաապահովման մշակույթը բաղկացած է մի շարք բաղադրատարրերից, որոնց շարքում առաջնային տեղ են զբաղեցնում բնակավայրային և սննդին առնչվող բաղադրիչները (Markaryan et al., 1983, 56): Այս երկու կարևորագույն բաղադրիչների ձևավորումը պայմանավորված էր բնական միջավայրի ներգործությամբ, որի կարևոր տարրը ջուրն էր (Markaryan et al., 1983, 60): Միևնույն ժամանակ, էկոլոգիական և պատմական գործոնները գտնվում են մշտական և կայուն փոխազդեցության մեջ (Ka-

reev, 2011, 65): Ավելին, այդ գործոններից յուրաքանչյուրը կարևորվում է մյուսների գոյությամբ և փոխազդեցությամբ (Heidegger, 2008, 138-139), իսկ դրանց ամբողջությունը ձևավորում է մարդուն և նրա պատկերացումների աշխարհը (Kareev 2011, 68): Այս փոխգործակցության հետևանքն է բնական միջավայրին մարդու հարմարումը, որի արդյունքում ձևավոխվում է կենսոլորտը՝ ձևավորելով մարդկային գիտակցության ոլորտը՝ նոոսֆերան (Vernardsky, 1944, 117): Նոոսֆերայի տեղային դրսևորումը բազմագործառության լանդշաֆտային համալիրն է, որն իր մեջ միավորում է ինչպես բնաշխարհագրական, այնպես էլ տնտեսական, սոցիալական և հոգևոր բաղադրատարրեր:

Բազմագործառության համալիրներում կարևորագույն դերակատարում ունի հոգևոր բաղադրիչը, քանի որ հին մարդու ողջ կյանքը պարուրված էր մոզական պատկերացումներով, իսկ իրականությունն ամբողջովին միստիկական էր (Levi-Bryul, 1994, 27-28): Սա պատահական չէ, քանի որ մարդը, կազմավորելով իր հաբիտուսը, առարկայնացնում է այն՝ օգտագործելով մտավոր, սոցիալական և հոգևոր բնորոշիչների ողջ զինանոցը (Markaryan et al., 1983, 56): Արդյունքում ձևավորվում է ծեսերի և արարողությունների մի համալիր, որը կոչված է ապահովել բազմագործառության համալիրի խորհրդանշական պաշտպանությունը և բնականոն գործունեությունը: Ինչ դեր էր խաղում այս ամենում ջուրը: Փորձենք հարցին անդրադառնալ հնագույն Հայաստանի օրինակով:

Պաշտամունքային համալիրները բնական ջրավազաններում

Ա. Լճեր: Հայկական լեռնաշխարհում հազարամյակների ընթացքում լճերը եղել են քաղաքակրթություն ձևավորող գլխավոր տարրերից մեկը (Reklyu, 1906, 451): Այս առումով չափորոշիչային դերակատարում ունի հոգևոր կյանքի կազմակերպումը Սևանա լճի ավազանում: Լինելով ջրի անսպառ աղբյուր, տեղադրված կարևորագույն ճանապարհների խաչմերուկում՝ Սևանա լճի ավազանը եղել է հին հասարակությունների տնտեսական, քաղաքական և հոգևոր գործունեության կենտրոն, ինչին նպաստում էին ջրի անսպառ պաշարները (լիճը և դրա ավազանում գտնվող լճակները, օր.՝ Գիլին, լիճը թափվող տասնյակ գետակները, Հրազդան գետը, առափնյա շրջանում և գետահովիտներում գտնվող ստորգետնյա ջրերի հարյուրավոր աղբյուրներ) (Zaikov & Belinkov, 1932): Թեպետ լճից դուրս է գալիս միայն Հրազդանը, սակայն ոռոգման համար օգտագործվում էին նաև ձյունապատ լեռների պաշարները:

Սևանա լճի մեծ ռազմաքաղաքական և տնտեսական նշանակությունը կանխորոշում էր նաև նրա հոգևոր դերը: Ընդ որում, ինչպես և աշխարհիկ բնույթի շինությունները, հոգևոր համալիրների տեղաբաշխումն այս տարածաշրջանում ևս ենթարկվում է որոշակի տրամաբանության: Այսպես, դեռևս 1960-ականներին, ուսումնասիրելով Գեղամա լեռների ժայռապատկերների տեղադրությունը, Հ.Մարտիրոսյանը նկատել է, որ դրանք տեղադրված են լիճն օղակող բարձունքների լանջերին և ստորոտներին (Martirosyan & Israyelyan, 1971, 7): Այս համատեքստում պետք է դիտարկվեն նաև տարածաշրջանը սահմանազատող պաշտամունքային օբյեկտները՝ Սելիմի լեռնանցքում (վիշապ-քարակոթողներ, մենհիրներ, փոսիկաձև քարեր) (Avetisyan et al., 2015, 31; Avetisyan et al., 2019, 618-622) և Սևասարում (ժայռապատկերներ) (Avetisyan et al., 2018, 39; Avetisyan et al., 2019, 618-622): Նույն համատեքստում պետք է նշել Ներքին Գետաշեն գյուղից ոչ հեռու «Կուտի Խարաբա» կոչվող վայրում դեպի օրթոստատ քարերով օղակված կառույց տանող մենհիրների շարքերը (Lalayan, 1906, 32, 37): Նման ծիսապաշտամունքային համալիրների կենտրոնացում է նկատվում նաև այլ լճերի շրջանում: Այսպես, ծիսապաշտամունքային օբյեկտների խիտ կուտակում կա Ալ լճերի ավազանում: Այստեղ ծիսապաշտամունքային համալիրները ներկայացնում են ժայռապատկերները, որոնք հավաստված են Փոքր Ալ լճի ավազանում՝ ափամերձ քարացրոններում և Գորտագետի գետաբերանամերձ հատվածներում:

Համալիրների հաջորդ տիպը քարակույտ-հարթակներն են: Վերջիններս ներկայացնում են քարացրոնների և լճերի ափամերձ գոտու միջև տեղակայված քարակույտեր, որոնց կենտրոնական հատվածում փորված են խցանման կերտվածքներ: Այս տիպի կառույցների մեջ կենտրոնական դիրք է զբաղեցնում «Հսկայի տունը» (Մեծ օղուզը), որի կենտրոնական հատվածում 10 խուց է փորված:

Հուշարձանների հաջորդ տիպը ժայռային հարթակներն են: Ալ լճերի ափամերձ գոտում, Խոզնավարի լճի մոտ փաստագրված են նաև վիշապ-քարակոթողներ (նկ. 1-4): ՀՀ Սյունիքի մարզի և ԱՀ Քաշաթաղի շրջանի սահմանագլխին գտնվող Սև լճի ծիսա-պաշտամունքային նշանակության մասին (նկ. 5) վկայում են ավանդազրույցները, որտեղ Սև լիճը համարվում է վիշապների բնակավայր (Ghanalanyan, 1969, 79): Գ. Իսմայիլովը հիշատակում է ժայռապատկերներ նաև Սև լճի ավազանում (Pharadjeva, 2009, 194): Մեզալիթյան համալիրները ներկայացված են քարակույտ-հարթակներով և ցից քարերի տեսքով՝ մշակված քարերի և ժայռային ելուստների շարքով:

նկ. 1 Արփա գետի ակունքում տեղադրված վիշապ-քարակոթողը (Source: A. Bobokhyan)

նկ. 2 Մեծ Ալ լճի առափնյա մասում տեղադրված վիշապ-քարակոթողը (Source: A. Bobokhyan)

Որոշակի տրամաբանության է ենթարկվում նաև դամբարանների տեղադրությունը: Դամբարանները կարող էին գտնվել անմիջականորեն լճի ափին (Ադիաման, Ծովինար, Ծովակ 2) (Biscione et al., 2002, 114-116): Ե. Լալայանը նշում է, որ Սևանա լճի առափնյա շրջանների դամբարանադաշտերում առավել մեծ դամբարանները ափագծի մոտ են (Lalayan, 1906, 32, 37): Իհարկե, Լալայանի այս դիտարկումը պետք է ընդունել որոշակի վերապահությամբ՝ հաշվի առնելով Սևանա լճի ափային գծի փոփոխականությունը, սակայն այս նույն տրամաբանությունը դիտվում է նաև այլ բարձր լեռնային լճերում (Սև

նկ. 3 Այլախի վիշապ-քարակոթողը
(Source: A. Bobokhyan)

նկ. 4 Խոզնավարի լճի վիշապ-քարակոթողը
(Source: A. Bobokhyan)

նկ. 5 Սև լճի ավազանի մենհիրների շարքը (Source: A. Gnuni)

լճում, Խոզնավարի լճում): Դամբարանների համալիրներ հավաստված են նաև Փոքր Մասիսի գագաթին: Առաջիններից Փոքր Մասիսի գագաթամերձ տարածքում դամբարանադաշտի մասին վկայում է Ֆ. Պարրոտը (Parrot, 1990, 97-99): Նույն տարածքի նկարագրությունն առկա է նաև Մ.Թաղիադյանի ուղեգրություններում: Մ.Թաղիադյանը մանրամասն նկարագրում է տեղանքը. լեռան հարթ գագաթը, այնտեղ տեղադրված լճակը, գագաթին մերձ գտնվող մենհիրների շարքը (ուղտերի քարավանը) (Taghidean, 1846, 142; Taghidean, 1975, 51): Հանրագումարելով Փոքր Մասիսի գագաթամերձ տարածքի հուշարձանների մասին տեղեկությունները՝ Ղ. Ալիշանը փորձում է գատ-գատ դիտարկել փոքր և մեծ տրամագծերով քարե շրջանները (Alishan, 1890, 485-487; Tsocikean 1917, 413-414; Grigorean, 2014, 25):

Բ. Ակունքներ: Նույն կերպ սրբազործվում էին գետերի ակունքները: Այս համատեքստում պետք է քննության առնել Արփայի ակունքում գտնվող սրբավայրը: Այստեղ վիշապ-քարակոթողի անմիջական հարևանությամբ կրոնիկա-հարթակ է: Վիշապի հարակից շրջակայքում կան կրոնիկաներ, 250 մ հյուսիս-արևմուտք՝ ճանապարհով դամբարաններ, 500 մ դեպի հարավ՝ քառակուսի և կլոր կա-

ռույցների հետքեր, որից 200 մ արևելք՝ դամբարաններ և հսկայի տուն: Դեպի սրբատեղի տանող ճանապարհն անցնում է Մուրադ սարի ժայռապատկերների և հսկայի տների կողքով (Avetisyan et al., 2021, 202-204): Ընդարձակ սրբատեղի է տեղակայված նաև Մարտունի գետի ակունքներում գտնվող «Քարե ձի» տեղամասում, որտեղ ներկայացված են բազմաթիվ մենհիրներ և վիշապ-քարակոթողներ (Avetisyan et al., 2015, 91): Նշված սրբատեղիները կարող են դիտարկվել ինչպես համապատասխան գետերի, այնպես էլ Սևանա լճի և Ալ լճերի հուշարձանների համատեքստում՝ հանդիսանալով տվյալ սրբազան շրջանների սահմաններ: Վիշապ-քարակոթողներ են հայտնի նաև Արարատյան դաշտավայրի հողերը ոռոգող Վեղի գետի ակունքների շրջանում (Atrpet, 1929, 58):

Այս համատեքստում պետք է դիտարկել Գորիսի տարածաշրջանի Վերիշեն գյուղի «Իշակ Մեղան» տեղամասում գտնվող բնակավայրի կենտրոնական մասում տեղակայված փոսիկազարդ ժայռային հարթակը: Այստեղից են բխում Վարարակն գետի ակունքները: 10-րդ դարում Սյունյաց Հակոբ եպիսկոպոսի կողմից այստեղ ջրանցք է կառուցվում, որը հետագայում վերանորոգվում է, ինչի մա-

սին վկայում է 1294 թ. արձանագրությունը: Հատկանշական է, որ այս նույն քարի վրա առկա են ուշ շրջանի պահլավերեն արձանագրության հետքեր (Barkhudaryan, 1960, 75, 77):

Գ. Մեզալիթյան ջրհորներ: Ալ լճերի և Սև լճի ավազանում գտնվող քարակույտ-հարթակների մի տիպը փաստագրված է անմիջականորեն քարացրոններում: Դրանք երբեմն քարե շարքերով օղակված քարակույտեր են: Սրանք ստացվել են քարացրոնների քարերը հետզհետե հեռացնելու եղանակով և, հավանաբար, կարող էին կապ ունենալ ջրերի կուտակումների հետ: Համեմատության համար տեղին է հիշատակել ՀՀ Կոտայքի մարզի Գեղաշեն գյուղից 13 կմ հյուսիս-արևելք գտնվող «Տիգրանի ջրհորը» (տես Կոտայքի մարզի Գեղաշեն գյուղի պատմության և մշակույթի հուշարձանների ցանկը, ցուցիչ՝ 6.23/40), որը նույնպես տեղակայված է քարացրոնների մեջ: Նմանատիպ ուղղանկյուն և բոլորաձև հատակագծով փորվածքներ կան Զառի և, մասնավորապես, Տիգրանաբերդի մոտակայքի քարացրոններում, որոնք տեղացիները կոչում են «քարե ջրհորներ» (ուսումնասիրությունը՝ Կոտայքի մարզի հուշարձանների երկարամյա պահպանման՝ Ա. Սեդրակյանի, ում պատկանում են հուշարձանների այս բացառիկ օրինակների գրեթե բոլոր նորահայտումները): Նախորդ դարի 60–70 ականթվականներին, ամառային խոտհունձքի ժամանակ դեռ խմելու ջուր էին վերցնում նման «քարե ջրհորներից» (A. Sedrakyan, pers. comm.):

Նշենք, որ քարացրոնների առանձին քարաբեկորների տակ սովորաբար կուտակվում են մթնոլորտային և ճնհալի ջրերը և նույնիսկ՝ սառույցը (Gabrielyan, 1961, 99-100; Gladtsin, 1930, 438):

Մինևույն ժամանակ ջրհորը կարող էր սրբագործվել (Հմմտ. Երդման ջրհորը, Genesis, 21, 14, 31): Ալ լճերի շրջանում, ենթադրյալ ջրհորների համատեքստում, հավաստված են ժայռապատկերներ, ինչպես նաև՝ մարդակերպ կոթող: Ս. Գրքում խոսվում է ջրհորի և գոհասեղանի համադրության մասին. «Եւ շինեաց անդ սեղան եւ կարդաց անդ գանուն Տեառն: Եւ եհար անդ զխորան իւր: Փորեցին ծառայքն Իսահակայ անդ ջրհոր» (Genesis, 26, 25): Միջագետքյան դիցաբանության մեջ լեռը և ջրհորը կարող էին դիտվել մի ծիսական միասնության համատեքստում (Rabinovich, 1973, 103-105): Աշխարհները միավորող յուրատեսակ առանցք կարելի է համարել հնդկական դիցաբանության Տրիտայի ջրհորը (Rigveda, I, 1989, 105): Նմանատիպ սյուժեներ հանդիպում են նաև հայկական ժողովրդական հեքիաթներում (հմմտ. ջրհոր, որտեղից ոչ ոք չէր վերադառնում, ջրհոր, ուր, դևին փնտրելով, իջնում է պատանին) (Gulakyan, 1983, 165):

Արդյունքում ձևավորվում է լիճ-գետ-աղբյուր սրբազան մի գոտի, որը երաշխավորում է ինչպես ավելի ցածրադիր գոտիներում տեղակայված երկրագործական շրջանների, այնպես էլ բարձր լեռնային արոտավայրերի ծիսական անվտանգությունը: Այսպիսի գոտու օրինակ է Բյուրակնի շրջակայքը, որտեղից սկիզբ են առնում Հայկական լեռնաշխարհի խոշորագույն գետերը: Դիտարկելով այստեղի ծիսապաշտամունքային կառույցները՝ Ատրպետը նշում է բազմաթիվ վիշապ-քարակոթողներ, որոնք տեղադրված են Սրբահան գետի ակունքներում, ինչպես նաև Զիարեթ լճի առափնյա շրջանում (Atrpet, 1929, 56; Atrpet, 1931, 309): Այս նույն համատեքստում են դիտվում նաև Արաքսի ակունքներում կառուցված, այսպես կոչված, կալաները՝ ըստ նկարագրության՝ կիկլոպյան աշտարակները (Atrpet, 1931, 308):

Բարձր լեռնային գոտում գտնվող այս սրբատեղիների նշանակությունը չէր սահմանափակվում գուտ երկրագործական տարածքների ծիսական անվտանգությունն ապահովելով: Դրանք կոչված էին ապահովելու նաև բարձր լեռնային գոտիներում տեղադրված խոշոր անասնապահական համալիրների ծիսական մաքրությունն ու անվտանգությունը, ինչը խիստ արժևորվում է մ.թ.ա. III-I հազ. հեռագնա անասնապահության զարգացման պարագայում: Այս համատեքստում կարելի է դիտարկել լճափին՝ անասնապահական համալիրների մերձակայքում տեղադրված Այլախի, Ալ լճերի, Բյուրակնյան լեռների անասնապահական համալիրները (Atrpet, 1931, 310):

Պաշտամունքային համալիրներն արհեստական ոռոգման համակարգերում

Պաշտամունքային օբյեկտների հաջորդ խումբը հանդիպում է ոռոգման արհեստական համալիրների՝ ջրանցքների, ջրավազանների մոտակայքում: Նման հնագույն համալիրներ հայտնի են Արագածի հարավային լանջերին: Այս համակարգը ներառում էր ջրահավաք լճեր, գլխավոր ջրանցքների ընթացքում գտնվող միջանկյալ լճեր, մայրուղային ջրանցքներ, երկրորդական առուներ (Kalantar, 2007, 283, 284), որոնց վերջնակետը Ակնալիճն էր (Khachatryan, 1971, 136): Զրանցքների համակարգ գոյություն ուներ նաև Շիրակում՝ Արփի լճի ավազանում: Ինչպես Ակնալիճը Արարատյան դաշտում, այստեղ էլ Արփի լիճը համակարգի վերջնակետն էր, որի ուղղությամբ էին հոսում Ազ Բար լեռնազագաթից հոսող ջրերը (Atrpet, 1924, 34-35):

Նման համակարգեր են հայտնաբերվել նաև Գեղամա լեռներում (Kalantar, 2007, 292, 294): Ամենայն հավանականությամբ նույնն առկա էր նաև

Նկ. 6 Միրիկի ջրարաշխական համակարգի քարտեզը (Source: G. Sargsyan)

Մեծ Մասիսի լանջերին: Դեռևս 19-րդ դ. այստեղ փաստվել են դարավանդաձև տեղադրված արհեստական լճեր (Shopen, 1852, 420-421): Եվս մեկ ջրանցք հայտնի է Մեծ և Փոքր Մասիսները բաժանող գոգավորությունում: Ա. Մխիթարյանն այն նկարագրում է որպես մեծ, տիտանյան մի շինություն, որը կործանվելով, ցրել էիր բեկորներն այս ու այն կողմ (Mkhitarean 1904, 158): Այս առումով հետաքրքիր է, որ Յակոբ ալ-Համավին Մասիս լեռն անվանում է Ջարբալ ալ Հադիր՝ Երկրագործի լեռ (Yaqut al-Hamawi, 1965, 138):

Այս համակարգերի ծիսական անվտանգությունն ապահովվում էր մի քանի եղանակով: Առաջին եղանակը հանգուցային կետերում վիշապ-քարակոթողներ, պաշտամունքային այլ օբյեկտներ, կիկլոպյան աշտարակներ տեղադրելն էր (Kalantar, 2007, 290): Այսպես, վիշապ-քարակոթողներ տեղադրված են Վերին Սասնաշենում, Դաշտադեմում, Բագմադրյուրում, Ջիարեթում (Bobokhyan et al., 2015, 306; Khachatryan, 1971, 135): Վիշապ-քարակոթողներ կան նաև Արփի լճի ավազանում (Atrpet, 1929, 58; հետազոտությունը՝ Ա. Բոբոխյանի): Գեղարքունյաց լեռներում վիշապ-քարակոթողների կուտակում հայտնի է Թոխմախսան գյուղում (Kalantar, 2007, 292-294; Khachatryan, 1971, 294): Ջրանցք-վիշապ համադրությունը դիտվում է նաև Սպերում (Atrpet, 1929, 59-60): Մասիս-վիշապ համադրություն շատ հաճախ է հանդիպում առասպելներում: Օրինակ, Վիշապի տեսքով կախարդը դառնում է Ալեքսանդր Մեծի մոր սիրելեանը, հետագայում փախչում և բնակվում Մասիսի ստորոտում (Lalayan. 1898 a, 271), Մասիսի գագաթին բնակվում է օձերի թագա-

վորը, և օձերը երբեմն նրան հյուր են գնում (Haxthausen, 1857, 118):

Բացառված չէ, որ նշված տարածքները լինեին ամբողջությամբ կամ մասնակիորեն մոգարգելված (Atrpet, 1931, 310), ինչը կարող էր հետապնդել նաև զուտ պրակտիկ նպատակներ: Այսպես, ֆլամանդական ճանապարհորդ Վ. Ռուբրուկը դեռևս 13-րդ դ. նշում է, որ ոչ ոք իրավունք չունի բարձրանալ Մասիսի գագաթ, քանի որ նա աշխարհի մայրն է (Rubruk, 1900, 270): Մ. Թադիսայանը հաղորդում է, որ երևանցիները Մասիսը «Մուխն Աշխարհ» են կոչում և հավելում են, որ մահկանացուն քաջքերի կողմից կարող է նետվել վիհը (Taghidean, 1846a, 104): Ըստ Ա. Մխիթարյանի՝ արգելվում է ձիով Ս. Հակոբի աղբյուր բարձրանալը (Mkhitarean, 1904, 158):

Այս համատեքստում ուշագրավ են ոռոգման համակարգերի քարտեզները, որոնց թվում հատկապես կարևոր է Մեծամորի քարտեզը (առաջին հաղորդումը՝ Ter-Movsesyan, 2009, 240; Kalantar 1933, 173; Kalantar 2007, 287; Khachatryan 1971, 127-130; Aghakhanyan, 1960, 18; Atrpet 1929, 164): Ջրագծերի ևս մեկ քարտեզ հայտնաբերված է Կաքավաբերդում, որի ժայռաքանդակի փոսիկները (հավանաբար՝ ջրավազանները) մեծ քանակություն են կազմում (Khanzadyan et al., 1973, 151-152): Գեղարքավանքում հայտնաբերվել է երկրորդական օգտագործման քարե սալ, որի վրա փորագրված էր նմանատիպ «քարտեզ» (Bobokhyan & Hovhannisyan, 2016, 248): Բացառված չէ, որ նույն գործառույթն ուներ նաև «Միրիկ 4» ժայռային քանդակը (նկ. 6), քանի որ տվյալ ամփոփ տարածքում է գտնվում Խոզնավարի լիճը, որի հարևանությամբ

վիշապ-քարակոթող է հայտնաբերվել (Sargsyan et al., 2022, 74-76):

Ջրանցքաշինության հիմնական պատասխանատուն պիտի լինեն քրմական դասը, որն, ըստ Ատրպետի, կազմակերպում և համակարգում էր կառուցման, սպասարկման և պաշտամունքի հետ կապված գործունեությունը (Atrpet, 1926, 175-176):

Ջրանցքաշինությունն իր հետագա զարգացումն է ստանում ուրարտական ժամանակաշրջանում: Ուրարտական ջրանցքների թվին են դասվում Շամիրամի, Բերկրիի, Ռուսախինիլիի, Ուլխույի, Զվարթնոցի, Դավմայի, Մամուռի և այլ ջրանցքները (Harutyunyan, 1964, 18-25; Aghakhanyan, 1960, 18-20; Shirmazan, 1962, 12-13, 22-23: Զվարթնոցի ջրանցքի մասին տես նաև՝ Ter-Movsisyan 2010a, 220-221): Ռ. Թորոսյանն ուրարտական ջրանցքաշինության հատկությունները է դիտարկում նաև Դոլակի ջրանցքը (Torosyan, Without the date, 2):

Թեպետ ուրարտական ժամանակաշրջանի ջրանցքաշինությունն իր տրամաբանությամբ մի փոքր այլ էր, քան բրոնզ-երկաթեդարյան նմանատիպ հուշարձանների շինարարությունը, քանի որ կենտրոնացված պետության պայմաններում մեծապես արժևորվում էր մշտական և կայուն ռոտզումը, այնուամենայնիվ տեղանքի ընկալման առումով կարելի է գտնել որոշ զուգահեռներ: Մասնավորապես այստեղ ևս առկա է տարածքի սրբազորման երևույթը, որը կենտրոնացված պետության պայմաններում դրսևորվում է ջրանցքների երկայնքով և վերջնակետերում սեպագիր արձանագրությունների տեղադրմամբ: Այսպիսի արձանագրություններ տեղադրված են Տուշպայում, Ռուսախինիլիում, Սարդարապատում, Զվարթնոցում (Shirmazan, 1962, 12-13; Harutyunyan, 1964, 18-22, 47), որոնցում առկա է նաև անեծքի բանաձև և զոհաբերությունների ցանկ: Ռ. Թորոսյանն այս նույն համատեքստում է դիտում նաև Մայր Տաճարի խորանի տակ հայտնաբերված puluse տիպի կոթողը (Torosyan, Without the date, 2-3):

Չնայած ուրարտական շրջանում ջրանցքաշինության ընթացքում շեշտադրվում էր ոչ թե անձրևաջրերի կուտակումը, այլ գետերի ջրային պաշարների օգտագործումը, սակայն բացառված չէ, որ անձրևաջրերը նույնպես կարող էին օգտագործվել:

Այսօրինակ ենթադրության հիմք կարող է ծառայել Կապուտանի ամրոցից ոչ հեռու տեղադրված աստիճանաձև պատվարների համակարգը: Թեպետ ամրոցի տարածքում պեղումներ չեն իրականացվել, սակայն հատակագծային առանձնահատկությունները և շինարարական արվեստը թույլ են տալիս ենթադրել, որ այն պատկանում է բիայնական ժամանակաշրջանին (հետազոտությունները՝ Գ. Սարգսյանի, Լ. Մկրտչյանի, Ա. Գնունու), երբ

ռոտզման համալիրները սրբազործվում էին պետական պաշտամունքի համատեքստում:

Եզրակացություններ

Բազմագործառնության սրբազան-աշխարհիկ լանդշաֆտային համալիրներում ռոտզման համակարգերը կատարում էին հանգուցային դեր՝ շաղկապելով համալիրի տարբեր բաղադրատարրերը և հանդիսանալով տվյալ հանրության կենսաապահովման հիմնական գործոնը: Ընդ որում, ռոտզման համակարգերը կարող էին ձևավորվել ինչպես բնական տեղանքի հնարավորությունների օգտագործմամբ, այնպես էլ արհեստական լանդշաֆտային համալիրների կազմավորմամբ:

Այս համակարգում կարևորագույն դերակատարում ունեին ծիսապաշտամունքային օբյեկտները, որոնք պետք է ապահովեին համակարգերի ծիսական մաքրությունն ու անվտանգությունը: Խորհրդանշական պաշտպանության համակարգը ներառում էր բնական աղբյուրների մոտ, գետերի ակունքներում, ջրանցքների սկզբնակետերում և հանգույցներում, բնական և արհեստական ջրավազանների ափերին տեղադրված վիշապ-քարակոթողները, մենհիրները, ծիսական աշտարակները, քարակույտ-հարթակները: Սրբազործված այս տարածքը, համարվելով ծիսականորեն մաքրագործված, նաև դամբարանադաշտերի տեղակայման վայր էր: Մինևույն ժամանակ, ելնելով ինչպես կրոնական պատկերացումներից, այնպես էլ գործնական նկատառումներից, անհրաժեշտ էր սահմանափակել տվյալ տարածքների հասանելիությունը, հետևաբար չի բացառվում դրանց մոզարգելված լինելը: Միասնական էր ընկալվում ոչ միայն ռոտզման համակարգը, այլև դրա գործառնումն ապահովող ծիսապաշտամունքային օբյեկտների ամբողջությունը, ինչի ապացույց են, այսպես կոչված, ջրագծերի քարտեզները՝ ռոտզման ցանցի սխեմատիկ պատկերները ժայռաբեկորների վրա:

Վանի թագավորության շրջանում ռոտզման համակարգերում որոշակի նորություններ են ներմուծվում: Եթե բրոնզի և երկաթի դարերում շեշտադրումը կատարվում էր անձրևաջրերի և ձնհալի ջրերի օգտագործման վրա, ապա Վանի թագավորության ժամանակաշրջանում, միասնական պետության պայմաններում արժևորվում էր կայուն և անխափան ռոտզումը, ծիսապաշտամունքային համալիրները ենթարկվում էին պետական կանոնակարգման, ինչի մասին են վկայում puluse տիպի կոթողները՝ արքայական արձանագրություններով և անեծքի բանաձևերով:

ՆՇՈՒՄՆԵՐ և շՆՈՐԻՏԱԿԱԼ ՈՒՅՈՒՆՆԵՐ

Հողվածը պատրաստվել է ՀՀ ԿԳՄՄՆ Բարձրագույն կրթության և գիտության կոմիտեի կողմից ֆինանսավորվող «Հայաստանի բրոնզ-երկաթե-դարյան ծիսական լանդշաֆտի մոդելավորում» նախագծի (24SSAH-6A036) շրջանակում:

Acknowledgements

The research was funded by the Higher Education and Science Committee of MESCS of Republic of Armenia (Research project №24SSAH-6A036) entitled “Modeling of the Bronze-Iron Age Sacral landscape of Armenia”.

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ REFERENCES

- Aghakhanyan, G. (1960). Development of water economy in Armenia. Haypethrat (in Armenian).
- Alishan, Gh. (1890). Ayarat, Nature of Armenia. St. Lazar (in Armenian).
- Atrpet (1924). Shirak canal. Research. Monthly Review, 1-2, 31-46 (in Armenian).
- Atrpet (1926). Nairi Civilization. The Gotchnag an Armenian Weekly, 2, 175-177 (in Armenian).
- Atrpet (1929). The basin of Chorrok. Vienna Mkhitarian Printing House (in Armenian).
- Atrpet (1931). The cult of Dragon fighters. Bazmavep, 7-8, 308-319 (in Armenian).
- Avetisyan, H., Bobokhyan, A., & Sargsyan, G. (2015). The sacred landscape of Bronze-Iron Age Syunik. Yerevan State University (in Armenian).
- Avetisyan, H., Bobokhyan, A., Gnuni, A., & Danielyan, H. (2015). Open air cultic platforms and their types. Proceedings of the International Conference dedicated to the 50th anniversary of the Excavations of Metsamor Archaeological Site and the 45th anniversary of the Foundation of the Museum-Reservation “Metsamor. The Chronicle of Fifty years of excavations”. Service for the protection of historical environment and cultural museum-reservation, NSCO, 32-51 (in Armenian).
- Available at: <http://www.old.yasu.am/files/bacotyapashmunqayin.pdf>. Accessed on May 20, 2024.
- Avetisyan, H., Bobokhyan, A., Gnuni, A., Mkrtchyan, L., & Avetisyan, N. (2019). Features of the archaeological landscape study. History and culture, 1, 95-107 (in Armenian).
- Avetisyan, H., Bobokhyan, A., Sargsyan, G., Mkrtchyan, L., & Davtyan, A. (2021). Archaeological Landscapes of Al Lakes. In P. Avetisyan & A. Bobokhyan (Eds.), Archaeology of Armenia in Regional Context (pp. 201-214). Institute of Archaeology and Ethnography.
- Barkhudaryan, S. (compiler). (1960). Divan Armenian lithography, Goris, Sisian and Khapan provinces (H. Orbeli, & B. Arakelyan, Eds.), (issue II). Academy of Sciences of Armenian SSR (in Armenian).
- Biscione, R., Hmayakyan, S. G., & Parmegiani, N. (2002). The North-Eastern frontier Urartians and non-Urartians in the Sevan Lake basin. Roma: CNR, Istituto di studi sulle civiltà dell' Egeo e del Vicino Oriente. Available at: <https://lib.ugent.be/catalog/rug01:001915293>. Accessed on June 14, 2024.
- Bobokhyan, A., Gilbert, A., & Hnila, P. (2015). Archeology of Dragon Stones. In A. Petrosyan & A. Bobokhyan (Eds.), Dragon-stones (pp. 269-396). Gitutyun (in Armenian).
- Bobokhyan, A., & Hovhannisyan, K. (2016). Dragon stones in the studies of Taragros. Herald of social sciences, 3, 240-253 (in Armenian).
- Gabrielyan, G. (1961). Chingils of the Armenian Highlands. Nature, 4, 99-100 (in Russian).
- Ghanalanyan, A. (1969). Armenian Traditions (Avandapatum). Academy of sciences of Armenian SSR (in Armenian).
- Gladtsin, I. (1930). Kurums. Nature, 4, 436-444 (in Russian).
- Grigoryan, A. (2014). Alishan's naturalistic and philosophical perceptions. Bazmavep, 1-2, 15-30 (in Armenian).
- Gulakyan, S. (1983). Motives of Index of Armenian Fairy Tales. Yerevan State University (in Russian).
- Harutyunyan, N. (1964). Agriculture and cattle breeding of Urartu. Academy of Sciences of Armenian SSR (in Russian).
- Haxthausen, A. (1857). Transcaucasian region. Main Staff of the HEM for Educational institutions (In Russian).
- Heidegger, M. (2008). The Source of Artistic Creation. Academic project (in Russian).
- Kalantar, A. (2007). Armenia. From Stone age to Middle Ages. Gitutyun (in Armenian).
- Kareev, N. (2011). Historiology. Libriscom (in Russian).
- Khachatryan, M. (1971). The Engraved Drawing of the pre-Urartian water distribution system of Aragatsotn. Herald of social sciences, 3, 127-137 (in Armenian).
- Khanzadyan, E., Mkrtchyan, K., & Parsamyan E. (1973). Metsamor. Academy of Sciences of Armenian SSR (in Armenian).
- Lalayan, Y. (1898). Traditions about Alexander The Great. Ethnographic Journal, 3(1), 171-172 (in Armenian).
- Lalayan, Y. (1906). Nor Bayazet province or Gegharkunik. Ethnographic journal, 15, 165-206 (in Armenian).
- Levy-Bryul, L. (1994). Supernatural in primitive thinking. Pedogogika (in Russian).
- Markaryan, E., Arutyunov, S., Barseghyan, I., Yengibaryan, S., Melkonyan, E., & Sarangulyan, K. (1983). Culture of life support and ethnicity. Academy of Sciences of Armenian SSR (in Russian).
- Mkhitarean, A. (1904). To Ararat. Hermes (in Armenian).
- Parrot, F. (1990). From Dorpat to Ararat. Hayastan (in Armenian).
- Pharadjeva, M. (2009). Rock art of Azerbaijan. Aspoliqraf (in Russian).
- Rabinovich, E. (1973). Well of Shamash. Bulletin of Ancient History, 2, 103-105 (in Russian).
- Rigveda (1989). Mandalas I-IV. Nauka (in Russian).

- Rubruk, W. (1900). The Journey of William of Rubruk to the Eastern Parts of the World, 1253-1255. Printed for the Hukluyt Society.
- Sargsyan, G., Gnuni, A., & Mkrtchyan, L. (2022). Castles of the Kashatagh Region of the Republic of Artsakh. Nrane (in Armenian).
- Shirmazan, G. (1962). Episodes from the History of Irrigation in Armenia. Haypetgyughrat (in Armenian).
- Shopen, I. (1852). Historical monument to the state of the Armenian region during the era of its annexation by the Russian Empire. Imperial Academy of Sciences (in Russian).
- Sorokin, P. (1991). Human, civilization, society. Political literature (in Russian).
- Taghiadean, M. (1846a). The view on Masis. Azgaser, B(33), 104 (in Armenian).
- Taghiadean, M. (1846b). The view on Lesser Masis. Azgaser, B(38), 142-143 (in Armenian).
- Taghidean, M. (1975). Travel notes, articles, letters, documents. Academy of Sciences of Armenian SSR (in Armenian).
- Ter-Movsisean, M. (2010). Collection of Articles. Etchmiadzin (in Armenian).
- Torosyan, R. (n.d.), Ancient water supply systems of Vagharshapat and their remains. Etchmiadzin Historical Ethnographic Museum (in Armenian).
- Tsocikean, S. (1917). Caucasia-Ararat. Frezno (in Armenian).
- Vernardsky, V. (1944). A few words about the noosphere. Advances in modern biology, 18(2), 113-120 (in Russian).
- Yaqut al-Hamawi, (1965). Geographical Dictionary. Foreign Sources about Armenia and Armenians, Arabic sources, 3. Academy of Sciences of Armenian SSR (in Armenian).
- Zaikov, B., Belinkov, S. (1932). Hydrological studies in the Sevan Lake basin. Materials on the study of Lake Sevan and its basin. Transcaucasian Sevan Committee (in Russian).